

MOLIYA BOZORINING IQTISODIYOTDAGI O'RNI

Yusupova Zilola

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15569992>

Annotatsiya. Mazkur maqolada moliya bozorining zamonaviy iqtisodiyotdagi o'rni va roli atroflicha yoritilgan. Moliya bozori iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida, moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishini, investitsion jarayonlarni faollashtirishni hamda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi strategik funksiyalarini bajaradi. Maqolada moliya bozorining asosiy segmentlari - kapital bozori, obligatsiyalar bozori, valuta bozori va boshqa tarmoqlarining o'zaro aloqadorligi hamda iqtisodiy o'sishga ko'rsatadigan bevosita ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bozor, moliya bozori, fond bozori, savdo tizimi, aksiyadorlar, investitsiya va boshqalar.

Аннотация. В статье дается комплексный обзор роли и места финансового рынка в современной экономике. Финансовый рынок, являясь важным компонентом экономики, выполняет стратегические функции по обеспечению эффективного распределения финансовых ресурсов, активизации инвестиционных процессов и макроэкономической стабильности. В статье анализируются взаимосвязи основных сегментов финансового рынка — рынка капиталов, рынка облигаций, валютного рынка и других секторов — и их непосредственное влияние на экономический рост.

Ключевые слова: рынок, финансовый рынок, фондовый рынок, торговая система, акционеры, инвестиции и т. д.

Abstract. This article provides a detailed description of the place and role of the financial market in the modern economy. Finance is an important part of the economy, its strategic functions in ensuring the efficient allocation of resources, the activation of investment processes and macroeconomic stability. The article analyzes in more detail the interrelationships and economic growth of the main segments of the financial market - the capital market, the debt market, the foreign exchange market and other sectors.

Keywords: market, financial market, stock market, trading system, shareholders, investments, etc.

Zamonaviy sharoitda rivojlangan moliya bozorisiz hech bir davlat iqtisodiyoti samarali faoliyat yurita olmaydi. Moliya bozori iqtisodiyotda kechayotgan turli jarayonlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, murakkab va ko'p qirrali iqtisodiy tushuncha sifatida qaraladi. Bu holat uning mohiyati, tuzilmasi hamda bajaradigan funksiyalariga oid turli qarashlar mavjudligiga sabab bo'ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliya bozori keng ma'noda – moliyaviy resurslar, vositalar va xizmatlarni sotib olish hamda sotish orqali faoliyat yurituvchi institutsionallashtirilgan iqtisodiy makon sifatida talqin qilinadi. Tor ma'noda esa, moliya bozori – vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilish va ularni qayta taqsimlash, shuningdek, bozor ishtirokchilari o'rtasida qimmatli qog'ozlar muomalasini ta'minlovchi iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida tushuniladi.

Moliyaviy aktivlarga quyidagilar kiradi: pul mablag'lari (milliy va xorijiy valyutalar), tijorat va aksiyadorlikka asoslangan korporativ hamda davlat qimmatli qog'ozlari, bankdan tashqari moliyaviy vositachilarning instrumentlari (masalan, investitsiya fondlari, pay fondlari,

investitsiya banklari), qimmatbaho metallar, sug'urta va pensiya mahsulotlari. Aynan shu aktivlar moliya bozoridagi operatsiyalarning obyekti hisoblanadi.

Moliyaviy aktivlarning turlariga qarab moliya bozori quyidagi segmentlarga bo'linadi: pul bozori, kredit bozori, fond bozori, valyuta bozori, sug'urta bozori, shuningdek oltin va qimmatbaho metallar bozori. Bu segmentlar birgalikda yagona milliy moliya bozorini shakllantiradi.

Moliya bozorining har xil sohalarida shakllanayotgan iqtisodiy munosabatlar o'zining murakkab va rang-barang xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu esa har bir bozor segmentining o'ziga xos tuzilishi va noyob funksiyalariga ega ekanini ko'rsatadi. Masalan, fond bozorida moliyaviy operatsiyalar asosan emissiyaviy qimmatli qog'ozlar orqali amalga oshiriladi. Bu qog'ozlar qarz majburiyatlarini (masalan, obligatsiyalar) yoki korxona ustav kapitalidagi ishtirokni va foyda olish huquqini tasdiqlovchi moliyaviy aktivlar sifatida namoyon bo'ladi¹.

Qimmatli qog'ozlar – o'z egasiga mulkka egalik huquqini va daromad ko'rinishida muayyan pul summasini olish huquqini beradigan pul yoki tovar hujjatlaridir (aksiya, obligatsiya, akkreditiv, veksel, chek va b.). Ular taqdim etuvchi yoki egasining ayrim huquqlari qayd etilgan maxsus tarzda rasmiylashtirilgan moliyaviy hujjat hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar ma'lum shaxs nomiga yozilgan (ismli), dastlab sotib olgan shaxs nomiga yozilgan va uning roziligi bilan boshqa shaxsga o'tkaziladigan orderli va egasi yozilmaydigan (egasi ko'rsatilmaydigan) turlarga bo'linadi.

Aksiya – bu o'z egasining (aksiyadorining) aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini belgilanmagan dividendlar shaklida olish, aksi- yadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etish huquqlarini ta'minlaydigan emission qimmatli qog'ozdir. Bunda aksiya egasi aksiyadorlik jamiyati faoliyati tugatilgandan so'ng ham, o'z ulushiga egalik qilish huquqini saqlab qoladi.

Aksiyalar oddiy va imtiyozli aksiyalarga bo'linadi. Imtiyozli aksiyalar ularning egasiga boshqaruvda ishtirok etish huquqlarini ma'lum darajada cheklash bilan belgilangan daromadga ega bo'lishini anglatadi.

Obligatsiyalar – bu doimiy daromad keltiruvchi qimmatli qog'ozlar bo'lib, ular qarz majburiyatlari toifasiga kiradi. Oddiy qilib aytganda, obligatsiya bu – uning egasiga (investorga) belgilangan muddatda nominal qiymatini (asosiy qarzni) va odatda oldindan belgilangan foiz (daromad) miqdorini emitentdan (ya'ni qarz oluvchidan) olish huquqini beruvchi moliyaviy hujjatdir.

Obligatsiyalardan olinadigan daromad faqat foiz shaklida bo'lmasligi mumkin – ba'zi holatlarda ular chegirma asosida sotiladi, bu esa obligatsiyaning real daromadliligini ta'minlaydi.

Shunga ko'ra, obligatsiyalar ikki turga bo'linadi:

- **Foizli obligatsiyalar** – har yili yoki boshqa davrlarda investorga foiz to'lanadi,
- **Diskontli obligatsiyalar** – ular nominal qiymatidan arzon narxda sotiladi, investor esa muddat oxirida to'liq nominal summani oladi².

Muhim jihati shundaki, obligatsiya egasi kompaniyaning mulkiy ulushiga ega bo'lmaydi, ya'ni boshqaruvda yoki foyda taqsimotida ishtirok etmaydi. U faqat emitentning kreditori (qarz beruvchisi) sifatida tan olinadi.

¹ Bouchaud J. P., Gefen Y, Potters M, Wyart M. Fluctuations and Response in Financial Markets: The subtle nature of 'random' price changes // Quantitative Finance. Vol. 4. 2004. P. 176.

² Mandel E. The Formation of the Economic Thought of Karl Marx. London: New Left Books, 1971. P. 67.

Obligatsiyalardan tashqari, boshqa qarz majburiyatlarini ifodalovchi qimmatli qog'ozlarga emissiyasiz chiqariladigan vekselar, depozit sertifikatlari hamda jamg'arma sertifikatlari kiradi.

Emissiyaviy qimmatli qog'ozlar o'z navbatida nomli (ismli) va taqdim etuvchiga yozilgan (pred'yavitel) turlarga bo'linadi. Ular hujjatli yoki hujjatsiz shaklda chiqarilishi mumkin. Hujjatli shaklda egalik huquqi maxsus qog'oz hujjati orqali tasdiqlanadi, hujjatsiz shaklda esa bu huquq qimmatli qog'ozlar egalari reestriga yozuv kiritish orqali belgilanadi. Har ikki holatda ham qimmatli qog'ozlar depozitariy orqali maxsus depo hisobvarag'ida yuritiladi.

Bazaviy aktivlar (aksiyalar, obligatsiyalar) asosida hosilaviy yoki derivativ qimmatli qog'ozlar yuzaga keladi. Bular konvertatsiya qilinadigan qimmatli qog'ozlar, turli opsiolar, fyucherslar, davlat qimmatli qog'ozlari yoki aksiyalar indekslariga bog'langan moliyaviy vositalarni o'z ichiga oladi. Ba'zan asosiy aktivlar sifatida valyutalar yoki xomashyo (tovarlar) ham ishlatiladi.

Qimmatli qog'ozlarning muomalada bo'lish xususiyatiga ko'ra bir nechta bozor segmentlari mavjud: aksiyalar bozori, obligatsiyalar bozori va hosilaviy (derivativ) moliyaviy vositalar bozori.

Qimmatli qog'ozlar aylanmasining tabiati bo'yicha fond bozori ikki bosqichga ajratiladi: birlamchi va ikkilamchi bozorlar.

- **Birlamchi bozorda** qimmatli qog'ozlar birinchi marotaba emissiya qilinib, sotuvga chiqariladi. Bu bosqichda mablag'lar to'g'ridan-to'g'ri emitentga yo'naltiriladi.

- **Ikkilamchi bozor** esa investorlar o'rtasidagi savdo munosabatlarini ifodalaydi va emitent bu bosqichda ishtirok etmaydi. Ushbu bozor moliyaviy aktivlarning likvidligini saqlashda muhim ahamiyatga ega, chunki u aktivlarni tezda va minimal xarajat bilan pulga aylantirish imkonini beradi.

Ikkilamchi bozor o'z navbatida ikki turga bo'linadi: uyushgan bozor (fond birjalari) va uyushmagan yoki birjadan tashqari bozorlar.

Fond birjasi – ikkilamchi bozorning asosiy institutsional komponenti bo'lib, unda faqat maxsus talablarga javob beradigan, ya'ni yuqori sifatli va rasmiy ro'yxatga kiritilgan qimmatli qog'ozlar savdoga qo'yiladi³.

Moliya bozori iqtisodiyotda murakkab va muhim tizim bo'lib, u iqtisodiy o'sishni moliyalashtirish, makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash va kapital oqimlarini tartibga solishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. U orqali ichki va tashqi investorlarning mablag'lari to'planib, ularni xo'jalik subyektlari va davlat o'rtasida samarali taqsimlash amalga oshiriladi. Bu jarayon ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, ilmiy-texnik dasturlarni moliyalashtirish hamda ijtimoiy chora-tadbirlarni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Moliya bozori turli moliyaviy vositalar va institutlar yordamida ishlaydi. Mablag'larni jalb qilish uchun bozorda rivojlangan birja, birjadan tashqari savdo tizimi, ishonchli buxgalteriya hisobi va risklardan himoya mexanizmlari zarur. Shuningdek, moliya bozori investorlar uchun turli investitsiya imkoniyatlarini yaratib, ularga kapital bo'yicha daromad olish va korxonalarning moliyaviy natijalarida ishtirok etishni ta'minlaydi.

Bu bozor faqatgina takror ishlab chiqarishda emas, balki davlat moliyasini boshqarishda, jumladan byudjet taqchilligini inflyatsiyasiz qoplashda ham katta ahamiyatga ega. U vaqtincha bo'sh turgan kapitalni samarali taqsimlab, iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiladi.

³ Fama E. F., French K. R. The Capital Asset Pricing Model: Theory and Evidence// Journal of Economic Perspectives. Vol. 18. Number 3. Summer, 2004. P. 25-46.

Moliya bozori faoliyati hajmi va xarakteriga ko'ra milliy, mintaqaviy va xalqaro darajalarga bo'linadi:

• **Milliy moliya bozori** — mamlakat ichidagi pul oqimlarini boshqaradi va jahon moliya tizimi bilan aloqalarni o'rnatadi. Uning rivojlanishi iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integratsiyasi, valyuta-kredit tizimi, fond bozori va soliqqa tortish tizimi kabi omillarga bog'liq.

• **Mintaqaviy moliya bozori** — ma'lum bir hududdagi davlatlar pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirish va moliyaviy institutlarni tashkil etish orqali hududiy iqtisodiy hamkorlikni ta'minlaydi.

• **Xalqaro moliya bozori** — davlatlar va xalqaro kompaniyalar o'rtasidagi kapital, valyuta va kredit aloqalarini boshqaradi. Bu bozorlarda eng yirik birjalar, banklar va moliyaviy institutlar joylashgan⁴.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy bozorlar nafaqat kapitalni taqsimlovchi mexanizm, balki butun iqtisodiy tizimni harakatga keltiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ularning barqaror va samarali faoliyati iqtisodiy barqarorlik, investitsion faollik va ijtimoiy farovonlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, moliyaviy bozorlarning rivojlanishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

REFERENCES

1. Barclays банк. Annual Report. 2011 – London, 2012. - P. 170.
2. Bouchaud J. P., Gefen Y, Potters M, Wyart M. Fluctuations and Response in Financial Markets: The subtle nature of 'random' price changes // Quantitative Finance. Vol. 4. 2004. P. 176.
3. European Central Bank Report , 2011. –Fr/M., 2012.
4. Fama E. F., French K. R. The Capital Asset Pricing Model: Theory and Evidence// Journal of Economic Perspectives. Vol. 18. Number 3. Summer, 2004. P. 25-46.
5. Fisher I. The Theory of Interest, as determined by Impatience to Spend Income and Opportunity to Invest it. New York: Macmillan, 1930. Part II. Chapters 6-8.
6. I. Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: "O'zbekiston", 2009. 4 b.
7. Mandel E. The Formation of the Economic Thought of Karl Marx. London: New Left Books, 1971. P. 67-78.
8. www.uz.wikipedia.org
9. www.kh-davron.uz

⁴ Mandel E. The Formation of the Economic Thought of Karl Marx. London: New Left Books, 1971. P. 78.